

конкретних міст і країн. З одного боку, вони закінчувалися біля берегів Ірландії та норвежських фіордів, в Португалії та Данії, в Суздалі й поблизу Уральських гір, а з іншого – тяглися до Японії, до Індонезії, Цейлону і Філіпін. Однією з таких гілок був шлях із Булгара в Київ і далі на захід до верхньодунайського Регенсбурга. Безпосередні польові дослідження на цьому шляху дозволили до певної міри відтворити сам механізм його функціонування в часи Київської Русі, що має не лише конкретне вузькохронологічне значення, а і є важливим для вивчення всієї проблеми в цілому як центральноукраїнського регіону, так і всієї середньовічної України [7].

Закінчуючи розгляд порушеного питання, слід констатувати, що відносно нетривалий період золотоординського панування на землях Центральної України не призвів до входження місцевого населення в нову етнополітичну спільноту на чолі з монголами. Але соціально-економічна специфіка цього утворення східних завойовників все ж певною мірою впливала на розвиток даної території.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Беляев Л. А., Чернецов А. В. Древняя Русь и Восток: проблемы и перспективы изучения. // Евразия. Этнокультурное взаимодействие и исторические судьбы. – М., 2004. – С. 188-191.
2. Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока (УП-середина XIII в.). Социально-экономические отношения. – М., 1984. – 344 с.
3. Вернадский Г. В. Начертание русской истории. – СПб-6, 2000. – 318 с.
4. Егоров Вадим. Сарай, Сарайчик, Бахчисарай... // Родина, 1997, № 3-4. – С. 72-76.
5. Крадин М. М. Проблемы формационной характеристики кочевых суспільств. // Археология, 1992, № 2. – С. 3-12.
6. Крамаровский Марк. Великая Орда Златая. // Родина, 2003, № 11. – С. 66-74.
7. Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар – Киев. Пути – связи – судьбы. – К., 1977. – 192 с.
8. Радкевич В. А. Великий Шелковый путь. – М., 1990. – 239 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Рафальський Олег Олександрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, завідувач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Андрій Федорук (Чернівці)

РОЛЬ ДЕРЖАВ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КРИМУ В РОЗПОВСЮДЖЕННІ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ НА РУСІ У XIV ст.

У статті на основі писемних та археологічних джерел зроблена спроба визначити роль держав середньовічного Криму в поширенні вогнепальної зброї в землях Північно-Східної і Південно-Західної Русі у XIV ст.

В статті на основі письмових та археологічних джерел зроблена спроба визначити роль держав середньовічного Криму в поширенні вогнепальної зброї в землях Північно-Східної і Південно-Західної Русі у XIV ст.

Поява і розвиток вогнепальної зброї стали одним з найважливіших поворотних моментів у світовій історії військового мистецтва. Вогнепальна зброя, внесла докорінні зміни як в будівництво стаціонарних фортифікаційних споруд, так і в еволюцію загальновійськової тактики. Тому не випадково питання про виникнення «огненного боя» на Русі вже давно привертає увагу багатьох дослідників.

Незважаючи на обмеження повідомлень в писемних джерелах, дата першого бойового застосування вогнепальної артилерії в руських землях не викликає особливих сумнівів. Це відбулося у 80-х роках XIV ст. Значно складнішим залишається питання, пов'язане з шляхами початкового проникнення вогнепальної зброї на Русь. В науковій літературі висловлювалися різні версії з цього приводу, внаслідок чого вирішення питання про шляхи потрапляння вогнепальної зброї в різні частини Русі призвело до зіткнення поглядів прибічників так званого «західного» та «східного» напрямків. Однак, проаналізувавши зміст цих дискусій, можна цілком погодитися з думкою В.Б.Вілінбахова і А.М.Кирпичникова, що «сам процес розвитку нової зброї не можна зводити до впливу якоїсь однієї країни Заходу або Сходу» [4, 249]. Проте можна приблизно визначити найбільш імовірні шляхи проникнення вогнепальної зброї на землі Русі.

Зокрема, згадані дослідники зазначають як один з можливих шляхів «із грецько-середземноморських центрів, швидше за все через Крим» [4, 250]. Однак, деякі фахівці, які обстоюють точку зору про проникнення вогнепальної зброї на Русь зі сходу, скептично ставилися до наведеної версії. Зокрема, В.В.Мавродін писав, що «зовсім не має необхідності будувати складну схему поширення вогнепальної зброї в Східній Європі через Крим, точніше кримських татар, які запозичили її від генуезців» [16, 72]. Невідомо, на чому ґрунтував свою думку відомий радянський вчений, проте вона викликає заперечення.¹

¹ Навряд чи можна вважати кримських татар посередниками в передачі вогнепальної зброї на Русь. Татари самі в плані використання цієї зброї тривалий час відставали від своїх європейських сусідів. Вогнепальна

Відомо, що з другої половини XIV ст. для деяких міст Північно-Східної Русі, наприклад Москви, визначальну роль в економічному житті відіграли торговельні взаємини з Причорномор'ям, і найзначніше місце в них посідали італійські колонії – посередники в середземноморській торгівлі. Як писав М.М.Тихомиров, для Москви «зв'язки з Судаком, Кафою і Константинополем у XIV столітті були своєрідним «вікном в Європу», безпосереднім зв'язком руських земель з багатим Середземномор'ям» [32, 131].

З кримських середньовічних міст для руської торгівлі найбільше значення мали Судак (Сурож) і Кафа (Феодосія). Причини, які висунули Судак на перше місце в руській торгівлі, пояснюються його географічним положенням та значенням в політичній обстановці XIV ст. Судак з його прекрасною гаванню був найближчим пунктом до Синопи на малоазійському березі. Природно він став містом, куди з'їжджалися з півночі руські й золотоординські купці, з півдня – греки та італійці. В руських джерелах іноді навіть Азовське море називали «Сурожским» [28,15–17;32,125; 33,20–24].

Іншим містом, яке зазвичай відвідували руські купці, була Кафа. Іноді навіть увесь Крим руські люди доволі образно, хоча і неправильно, називали «Кафинской перекопью» [33,25]. Кафа була пов'язана з іншими кримськими містами і вела активну торгівлю, являючись, по суті, найважливішим середньовічним портом на північних берегах Чорного моря [32,128–129;33,17]. Саме Кафа була, на думку дослідників, найбільшим в регіоні ринком торгівлі зброєю, – відомо, що на ринку міста продавалася найрізноманітніша зброя [20,79; 37,269].

В торговельній діяльності руських купців, які придбавали у італійців зброю, це відобразилось у її видових назвах, з додаванням прикметників «веницейский» або «фражский». Так, в Задонщині повідомляється, що на озброєнні московського війська, яке готувалося до походу проти Мамаєва, були «кончары фряжские» і «кинжалы фряжские» [6,134]. Можливо, у цей самий час великокнязівська влада подбала й про закупівлю у «фрягов» вогнепальної зброї. «Логічно припустити, – писав А.М.Кирпичников, – що новий бойовий засіб був взятий Москвою у період найбільш інтенсивних військових приготувань, які безпосередньо передували Куликовській битві» [9,77]. Для такого припущення є вагома підстава, оскільки, як зазначав М.М.Тихомиров, «питання про володіння Судаком мало неабияке значення для московських князів. Зіткнення між Мамаєм та Дмитрієм Донським пояснюється ще й прагненням Мамаєва накласти свою руку на руську торгівлю з Середземномор'ям» [32,126]. З цим можна пов'язати і присутність у війську великого князя московського під час походу десяти купців – «гостей-сурожан» [30,183]. Чи були ці купці «сурожанами» – торговцями зброєю,

стверджувати важко через відсутність конкретних джерельних відомостей, проте відкидати їх можливу причетність до подібних економічних операцій не слід.

Торгівля з італійськими містами, розташованими в Криму, не була винятково справою Москви, але саме столиця Московського князівства була її головним центром, що підтверджується створенням в ній корпорації купців «сурожан» [15,43;25, 73-77]. В джерелах зафіксовані факти, що свідчать про винятково важливу роль цієї купецької корпорації не лише в економічному, але й в політичному житті Москви. Зокрема, збереглися літописні свідчення про активну роль, яку відіграла корпорація купців – «сурожан» в організації оборони міста від війська хана Тохтамиша [26, 109]. Зокрема, під 1382 р. про цю подію в Ніконовському літописі повідомляється, що «граждане же наипаче пушаху на них стрелы, и камене меташу, и самострелы, и тюфяки (...) стреляющие и каменею шибашу, и самострелы напрязающе, пороки, и тюфяки; есть же неции и самые тья пушки пушаху на них» [25,74–75]. В дещо іншій інтерпретації про це саме повідомляється і у Воскресенському літописі, де сказано, як захисники «ови трелами стреляху с заборол, овис команием шибашу на ня, друзии же тюфяки пушающе на них, а иные самострелы напоминающе пушаху, и пороки пушаху, а иные великие пушки пушаху» [15,44].

Наведені літописні повідомлення цінні не лише тим, що в них вперше говориться про застосування вогнепальної зброї в Північно-Східній Русі, – згадки про «тюфяки» дають певну можливість термінологічно простежити початковий шлях їх проникнення. В науковій літературі точилася тривала дискусія з приводу етимології терміну «тюфяк», який багато дослідників вважали східним за походженням [16,69; 18,45–46; 32,89; 34; 47–48]. Однак, «локалізація його в значенні вогнепальної зброї, як з'ясували В.Б.Вілінбахов і А.М.Кирпичников, ймовірно, пов'язана з країнами східного Середземномор'я, в тому числі з Візантією» [4,246]. Таким чином, враховуючи думки згаданих авторів, можна вважати, що в руську артилерійську термінологію цей термін потрапив швидше за все зі східної частини Середземномор'я, ймовірно, з грецько-малоазійських або причорноморських центрів.

Вище вже йшлося про велике значення економічних зв'язків Північно-Східної Русі з причорноморським торговельними центрами в XIV–XV ст. Крім того, слід зазначити, що одна з старовинних гармат на території сучасної України була знайдена у 1885 р. в Криму, поблизу м. Старий Крим (Солхат) (мал. 1,1). Знайдений тут зразок гармати типологічно однозначно визначити важко. Аналогії старокримській гарматі відомі в Італії, Югославії, Німеччині, Росії та Чехії. Всі стволи, за одностайною думкою дослідників, були виготовлені приблизно між 1375 і 1425рр. [9,84]. Типологічно всі ці гармати, ймовірно, являють собою «мадфи», характерні для раннього етапу

зброя, яка згадується в кримчаків у 1502 р., набула у них справжнього поширення тільки в 20-ті роки XIV ст. під впливом турків-османів [8,30,70; 9,78].

розвитку вогнепальної зброї в Європі [1,317–320; 2, 199–201; 11, 55–56; 24, 221–222; 27, 309–310].

Залізний, грубо відкований ствол старокримської гармати складається з двох частин: вузької казенної частини (довжина 290 мм, переріз канал 35 мм) і широкої короткої дульної частини (довжина 145 мм). Стінки дульної частини злегка сходяться на конус. Калібр вузької частини ствола – 80 мм, вага – 11 кг 100 г. На казенній частині міститься запальний отвір [4,251; 34,5]. Через свою невелику вагу така гармата зручна для транспортування. Уже в період Гуситських війн (1419-1434 рр.) подібні стволи були встановлені на вози або колісні лафети і використовувалися у полкових баталіях, від чого вони отримали назву «гуфниці» (від «huf» – «загін», «полк») [40,90]. Саме від «гуфниць» веде свій початок полкова артилерія. Невідомо, чи використовувався цей тип вогнепальної зброї у польових битвах на зламі XIV–XV ст. в руських землях (згадані в літописах «тюфяки», очевидно, входили до складу міського наряду) [9,85].

Дослідники досі не можуть чітко відповісти, що собою являла перша руська вогнепальна зброя – «тюфяки». Так, на думку В.В.Мавродіна, «важко сказати, чим був «тюфяк» – незвичайно громіздкою і важкою ручною вогнепальною зброєю чи порівняно легкою гарматою» [17,100]. Проте за визначенням В.Г.Федорова, «призначення тюфяка – стрільба на близькій відстані по живих цілях дробом (картечю)» [34,75]. На підтвердження останньої думки В.Б.Вілінбахов і А.М.Кирпичников, у свою чергу зауважили, що «у візантійців та їх противників – турків «туфак» означав дрібну гармату ще в 1453 р. (під час облоги Контантінополя). В грецькій, румунській, албанській, болгарській, турецькій, перській, арабській і деяких інших мовах «тюфенкс» і тепер означає рушницю» [4,246]. Отже, можна припустити, що «тюфяк» був подібно до «мадфи» чимось середнім між ручною вогнепальною зброєю і так званою артилерією. Використання цієї вогнепальної зброї могло здійснюватися так, як це показано на сучасній реконструкції, зробленій за зразком, відомим в західноєвропейській хроніці початку XV ст. (мал. 1,2). Ймовірно, подібним чином використовувалась і старокримська гармата, яка була знайдена в районі битви, що відбулася 22 червня 1434р. між кримськими татарами хана Хаджі-Гірея та військом генуезького кондотьєра Карло Ломелліно [12,118–119].

Крім Московського князівства, вогнепальна зброя з причорноморських торговельних центрів, ймовірно, проникала і в землі Південно-Західної Русі. Зазначимо, що інформація про вогнепальну зброю тут поширюється ще в 70-х роках XIV ст. Зокрема, в Густинському літописі під 1378 р. повідомляється, що «стрельбу огнистую і дела спижовые немец в Венеции изобрете» [5,351]. Повідомлення в Густинському літописі підтверджується й Хронікою Литовською і Жмоїтською, в якій читаємо, що «стрельбу огромную страшливую, котрую зовут делами, един немец в Венеции

вымислил з спижи и меди» [35,213]. За поясненням А.П. Лебедянської, «дела спижовые» слід розуміти як лиття мідних гармат [10,63]. Наведені літописні записи є фактичним перефразом поширеної в середньовіччі чутки, згідно з якою перше ефективно застосування порошу було здійснене венеціанцями під час Кьоджинської війни (1378-1381 рр.), коли вони завдали нищівної поразки генуезцям в морській битві 21 червня 1380 р. [13,155; 39,98–106]. Слід мати на увазі, що в чорноморських водах Венеція та Генуя також вели між собою збройну боротьбу, і руські торговельні кола не могли залишатися осторонь неї. «Є підстави думати, - писав М.М.Тихомиров, - що саме венеціанці, а не генуезці були тими самими фрягами, які з'явилися на Русі в XIV ст.» [33,24].

Про запеклість венеціано-генуезької боротьби можуть свідчити знахідки казеннозарядних корабельних гармат типу «бомбарда» на Нижньому Дніпрі в 40-х і 70-х роках XIX ст. Близько 1840 р. мешканці острова Хортиці випадково знайшли дві невеликі старовинні гармати. Загальна довжина однієї з них, що збереглась (мал. 2,1), складає 87 см. довжина ствола – 58 см, переріз каналу – 60 мм. Правило у гарматі відламане, зарядна камера відсутня. Гарматний ствол скріплено шістьма залізними кільцями. До його казенної частини приковано раму для камори, а до центральної – вертлюг для встановлення гармати на судні [19,62; 37,268].

У 1846-47 роках гармата, подібна до хортицької, була знайдена на березі Дніпра біля м.Херсона (мал. 2,2). Довжина гармати – 82,5 см. Довжина ствола – 60 см, переріз його каналу – 53 мм. Правило також відламане. Довжина зарядної камори, що збереглась, складає 18 см, а внутрішній її діаметр – 35 мм [37,268].

В 1872 р. з дна Дніпра біля о. Хортиця було піднято ще дві подібні ковані гармати. Обидві гармати знайдено було на дні затонулої козацької чайки. Довжина однієї з них 87 см, довжина ствола – 64 см, переріз каналу – 55 мм. Правило відсутнє. Гарматний ствол скріплений шістьма кільцями (мал. 2,3). Друга гармата має загальну довжину 91 см, довжина її ствола – 69 см, переріз каналу ствола – 50 мм. Відсутні правило і задня та нижня деталі рами. Ствол скріплено вісьмома кільцями (мал. 2,4) [37,268].

Знахідки цих гармат традиційно пов'язувалися з військовою справою запорозьких козаків. Зокрема, Д.І.Яворницький, зважаючи на архаїчність конструкції та примітивність технології виготовлення описуваних гармат, вважав їх результатом «січового виробництва» [38,214]. Цю саму думку поділяв і В.О.Сидоренко [29,111]. Проте Г.І.Шаповалов стверджує, «що, описані нами гармати повинні розглядатися не просто як гармати запорозьких козаків, а як найранні гармати що ними могли користуватись козаки» [37,269]. З останнім твердженням можна погодитись, оскільки писемні джерела повідомляють про різні шляхи потрапляння гармат до рук козаків. Проте, факт випадкової знахідки ними під час існування Січі на річці Кам'янці та в

Олешках (1709–1734 рр.) артилерійського арсеналу з півсотні гармат XIV–XVI ст. в урочищі Карайтебель, що нижче сучасної Кам'янки-Дніпровської, свідчить про можливе існування в цьому районі середньовічного торговельного осередку, який продавав вогнепальну зброю. За повідомленням Г.І.Шаповалова, «біля Олішша, в районі сучасного Цюрюпінська, у 30–40-х роках XIV століття знаходилась торгова факторія генуезців. Є свідчення про те, що існувала їх факторія і неподалік від урочища Карайтебель, де козаки знайшли гармати, біля сучасної Знаменки» [37,269–270]. Торгівля вогнепальною зброєю, ймовірно, проводилась під прикриттям генуезького замку Леріци, який контролював гирло Дніпра [33,4].

Виникає питання: кому і куди названі генуезькі факторії могли продавати корабельні «бомбарди»? Вважаємо, що головними покупцями вогнепальної зброї в цих торговельних центрах були західноруські та литовські купці. На підтвердження цієї думки є ряд вагомих підстав. В XIV–XV ст. шлях по Дніпру до Чорного моря мав для торгівлі Північно-Східної Русі другорядне значення. І це не випадково. За умов розвинутого судноплавства дрібні судна – однодревки могли вмістити лише невеликий вантаж і потребували солідної військової охорони від нападів кочовиків під час подолання порогів. Такий стан речей не міг задовольнити торговельні потреби Москви, тим більше, що і татари були значно небезпечніші за колишніх кочовиків. Тому московські купці віддавали перевагу менш небезпечному Чорноморсько-Донському шляху [33,4–8]. Водночас слід зазначити, що зросла роль сухопутних шляхів, якими кримські й східноєвропейські купці їздили з Тани (Азова) до Львова. Відомо також, що і торгівля Кафи зі Львовом в XIV ст. велась так званою «татарською дорогою» («via tartarica») – Львів-Теребовля-Кам'янець-Подільський-Кафа [3,184–185].

Проте, що вогнепальна зброя з вище згаданих генуезьких факторій продавалась саме в землі Південно-Західної Русі, свідчать і інші факти. Згідно з останніми дослідженнями період «вогнепальної епохи» в самому Криму настав у другій половині XV ст., коли починається перебудова деяких фортець з метою використання їх в умовах застосування вогнепальної зброї, хоча перша поява гармат під час штурму фортеці датується ще 30-ми роками XV ст. (штурм Чембало 7 червня 1434 р.) [20,81;36,306]. «Однак всі ці нововведення, – як зазначив В.Л. Миц, – були незначними на загальному фоні технічної відсталості районів Гірського Криму від загальноєвропейської фортифікації» [20,81]. Так, в замках князівства Феодоро гармати зовсім не застосовувалися, а до 1475 р. використовувалися камнемети, що іноді змушувало феодоритів звертатися за допомогою до венеціанців [8,346–357;20,74;21,241;22,106]. Навіть генуезці, які володіли на морі сильними вогневыми засобами, вкрай повільно нарощували артилерійську потужність своїх фортець. Судячи з положень Статуту 1449 р., крім Чембало, жодне інше укріплення, навіть такі, як Кафа, Алустан і Судак, не мали гармат [20,79-

81;23,157-170]. Все це стало однією з причин швидкого і порівняно легкого завоювання Криму турками-османами в 1475 р.

Крім того, для південно-західних руських земель придбання нового бойового засобу через причорноморські центри мало би бути найбільш нагальною справою. В другій половині XIV ст. в усіх сусідніх державах, які являли для Південно-Західної Русі реальну загрозу, на озброєнні вже знаходилась вогнепальна зброя. Джерела дозволяють, зафіксувати приблизні дати, простежити поширення порохової ствольної зброї в країнах Центрально-Східної Європи наступним чином: в Німецькому ордені – 1374 р., в Угорщині – 1378-1381рр., в Литві – 1381-1382 рр., в Польщі – 1383р. [9,77–78;14,133–134;41,4–5]. Під наведеними датами в повідомленнях писемних джерел подавалися достатньо помітні події, отже перші експерименти могли відбутися дещо раніше. Очевидно, це і змушувало князів та можновладців Південно-Західної Русі опікуватися про швидке впровадження вогнепальної зброї, так як процес міг затягнутися на декілька років.

Насамкінець потрібно коротко розглянути питання, які саме купці могли привозити з Причорномор'я вогнепальну зброю в руські землі. За словами М.М.Тихомирова, «зв'язки Москви з італійськими колоніями в Криму були постійними. Тому фряги, або «фрязины», не були для Москви новими людьми» [32,128]. В літературі іноді можна зустріти твердження, що «фрягами» на Русі називали саме генуезців, але це не відповідає дійсності. У деяких джерелах знаходимо факти, коли генуезці фігурують під назвою «зеновицы», на відміну від венеціанців – «венедици» [33,29]. Отже під словом «фряги» слід розуміти італійців взагалі. Про правомірність такого припущення говорить і те, що Італія в деяких руських писемних пам'ятках має назву «Фругии», а самі італійці називаються «фругами». Проте, таке позначення італійців у джерелах є швидше літературним, ніж повсякденним.

З другої половини XIV в руських літописах все частіше згадуються купці «суроужцы». Спеціальні дослідження значення цього терміну привели до висновку, що «суроужанами» в руських землях називали окрему, привілейовану категорію купців. Так С.А.Секиринський слідом за В.Є. Сирочковським вважав, що «суроужани в XIV–XV ст. склали верхівку московського купецтва» [28,29]. Можливо, термін «суроужане» відображав уже дещо застарілу уяву про роль Судака і поширювався на всіх купців, що торгували з Кримом.

Однак, вогнепальна зброя в руські землі у XIV ст. могла потрапляти не лише за посередництвом італійських купців, але й руського торговельного населення, що проживало у генуезьких факторіях Криму. «Можемо припустити, – писала М.К.Старокадомська, – що довкола руських церков у Кафі початку XIV ст. зосереджувалась група руського торгового люду, який складав руський торговельний квартал» [31,151]. Наявність такого кварталу в Кафі дозволяють припустити повідомлення джерел про русько-кафінську

торгівлю через руських купців як таких, що регулярно відвідували Кафу, чи постійно проживали в ній і торгували з Південно-Західною Руссю і навіть Московією. В цьому зв'язку цінним є повідомлення із «Сказання про Мамаєву побойше» про згаданих купців «сурожан» у війську Московського князівства в 1380 р.: «Вот их имена: Василий Капица, Сидор Елферьев, Константин, Козма Коверя, Семен Антонов, Михайло Саларев, Тимофей Весяков, Дмитрий Черней, Демений Саларев, Иван Ших» [30,183]. Аналіз імен більшої частини «сурожан» свідчить про їх руське походження. Нез'ясованим залишається тільки чи були ці купці мешканцями Судака, чи це були московські гості, які торгували з Судаком.

Такими далеко не повними є відомості про можливість проникнення вогнепальної зброї через Північне Причорномор'я у землі Північно-Східної та, особливо, Південно-Західної Русі в XIV ст.. Слід наголосити, що в цей період зв'язки з причорноморськими торговельними факторіями набули для руських земель особливої економічної та політичної ваги як транзитними центрами в контактах з багатим Середземномор'ям. Таким чином, основні тези тих дослідників, які однозначно обстоюють «західний» або «східний» шлях проникнення вогнепальної зброї на Русь, слід вважати тенденційними.

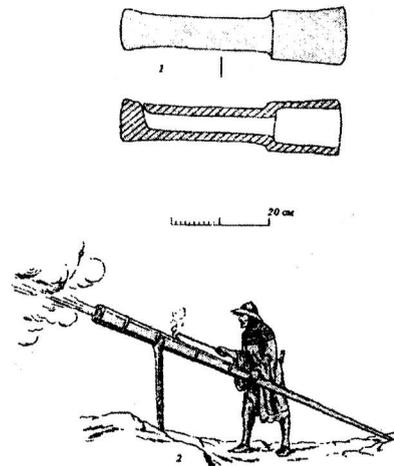
БІБЛІОГРАФІЯ

- 1.Арендт В.В. К истории средневековой артиллерии (Генезис и развитие конструкции казнозарядных пушек XIV века) // Труды Института истории науки и техники АН СССР (далі – ТИИИТ).-М.- Л.-1935,- Серия I: Архив истории науки и техники.-Вып.7.-С.297-323.
2. Арендт В.В. Греческий огонь (Техника огневой борьбы до появления огнестрельного оружия)// ТИИИТ.-М.-Л.-1936,- Серия I: Архив истории науки и техники.- Вып.9.-С.151-204.
- 3.Бадян В.В.,Чиперис А.М. Торговля Каффы в XIII-XV вв.// Феодальная Таврика: Материалы по истории и археологии Крыма.- К.-1974,- С.174-189.
- 4.Вилинбахов В.Б.,Кирпичников А.Н. К вопросу о появлении огнестрельного оружия на Руси // Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея.- Л.-1958,- Вып.III.-С.243-252.
- 5.Густынская летопись //Полное собрание русских летописей (далі –ПСРЛ).- СПб.- 1843,-Т.2.- 377 с.
- 6.Задонщина //Сказания и повести о Куликовской битве. - Л.-1982,-С.131-137.
- 7.Каргалов В.В.На степной границе.-М.-1974,-183 с.
- 8.Карлов С.В. Средневековая метательная артиллерия на Мангуп-Кале // Бахчисарайский историко-археологический сборник.- Симферополь.-1997,- Вып.I.-С.341-359.
- 9.Кирпичников А.Н.Военное дело на Руси в XIII-XV вв. – Л.-1976,- 105 с.
10. Кирпичников А.Н. Военное дело средневековой Руси и появление огнестрельного оружия // Советская археология (далі –СА).- 1957,- № 3.- С.60-76.
- 11.Козловский Д.Е. Русская артиллерия XIV - XVI веков // Артиллерийский журнал.- 1947,-№ 3.- С.55-61.
- 12.Колли Л.П.Хаджи-Гирей-хан и его политика // Известия Таврической ученой архивной комиссии.- Симферополь.- 1913.- Вып.50.- С.99-139.
- 13.Контамин Ф. Война в Средние века.- СПб.-2001.- 416 с.

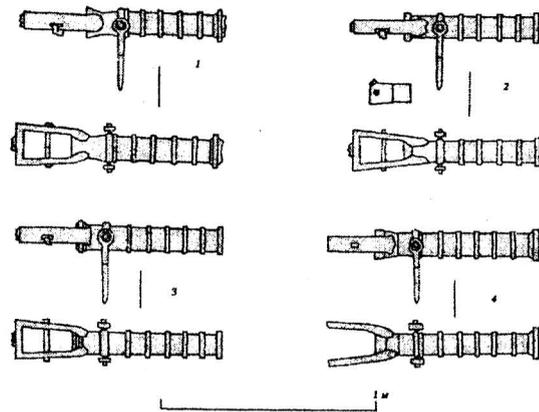
- 14.Линниченко И.А. В каком году впервые появились на Руси пушки? // Киевская старина.- 1890,- Т.28.- Январь.-С.132-134.
- 15.Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ.- СПб.1859,- Т.8.-345 с.
- 16.Мавродин В.В. О появлении огнестрельного оружия на Руси // Вестник Ленинградского университета.-Л.-1946,-№ 3.-С.66-75.
- 17.Мавродин В.В. О появлении «огненного боя» на Руси // Вопросы истории (далі –ВИ).- 1946, №8-9.- С.98-101.
- 18.Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие (История развития со времен возникновения до середины XX века).-СПб.- М.-1995,- 592 с.
- 19.Монгайт А.Л. Русская артиллерия в XIV-XVI вв.// Военно-исторический журнал.- 1940,-№ 7.- С.62-76.
- 20.Мыц В.Л. Укрепления Таврики X-XV вв.- К.-1991,- 164 с.
- 21.Мыц В.Л. Средневековое укрепление Исар-Кая // СА.- 1987,-С.228-245.
- 22.Мыц В.Л. Некоторые итоги изучения средневековой крепости Фуна // Архитектурно-археологические исследования в Крыму.- К.- 1988,- С.97-115.
- 23.Мыц В.Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии в 50-70-е гг.XV в.// Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней.- К.- 2002,- С.139-189.
- 24.Носов К.С. Осадная техника Античности и Средневековья.- СПб.- 2003,- 362 с.
- 25.Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ.- М.-1965,- Т.11.- VII, 254 с.
- 26.Рабинович М.Г. Военное дело на Руси эпохи Куликовской битвы // ВИ.- 1980,- № 7.- С.103-116.
- 27.Разин Е.А. История военного искусства: В 3-х т.- М.-1957,- Т.2.- 654 с.
- 28.Секиринский С.А. Очерки истории Суража IX-XV веков.-Симферополь.- 1955,-104 с.
- 29.Сидоренко В.О. 3 історії селянсько-козацької артилерії часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею.- К.- 1958,- Вип.I.-С.99-118.
- 30.Сказание о Мамаевом побойше // Сказания и повести о Куликовской битве.- С.174-197.
- 31.Старокадомская М.К. Русское торговое население генуэзской Каффы // История и археология средневекового Крыма.- М.-1958,-С.147-154.
- 32.Тихомиров М.Н. Средневековая Москва в XIV-XV веках.- М.-1957,- 320 с.
- 33.Тихомиров М.Н. Пути из России в Византию в XIV-XV вв. // Византийские очерки.- М.-1961,- С.3-33.
- 34.Федоров В.Г. К вопросу о дате появления артиллерии на Руси.- М.- 1949,- 139 с.
- 35.Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ.- М.- 1975,- Т.32.- 234 с.
- 36.Чиперис А.М. К истории Чембальского восстания // Ученые записки Туркменского государственного университета.- Ашхабад.- 1961,- Вып.19.- С.291-307.
- 37.Шаповалов Г.І. Про знахідки корабельних гармат XIV-XVI ст. на Нижньому Дніпрі // Древности Степного Причерноморья и Крыма: Сборник научных трудов.- Запорожье.- 1993,- Вып.4.- С.268-271.
- 38.Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т.- К.- 1991.- Т.1.- 592с.
- 39.Casati L.A.La guerra di Chioggia e la pace di Torino.- Firenze.- 1866.- 124 p.
- 40.Durdik J. Husitske wojenstwi.- Praha.-1953.- 205 s.
- 41.Nowak T.M.Artyleria polska do konca XIV w.Problematyka i stan badan // Studia i Materialy do Historii Wojskowosci.- Warszawa.- 1964.- Т.Х.-С.2.-s.3-25.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Федорук Андрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ЧНУ ім. Ю. Фельдковича.

Мал.1. Гармати типу „мадфа”: 1- м.Старий Крим (за А.М.Кирпичниковим) ; 2 - один з варіантів використання „мадфи“ (реконструкція А.Б.Жука).

Мал. 2 Корабельні гармати типу „бомбарда” (за Г.І.Шаловаловим) : 1 - о.Хортиця ; 2 - м.Херсон ; 3 - 4 - р.Дніпро біля о.Хортиці.

ЗМІСТ

Нінель Бокій, Ірина Козир, Тетяна Позивай. 10 РОКІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗОЛОТООРДИНСЬКОЇ ПАМ'ЯТКИ БІЛЯ С. ТОРГОВИЦІ НА КІРОВОГРАДЩИНІ.....	4
Світлана Біляєва, Ірина Карашевич ДЕЯКІ АСПЕКТИ КАРТОГРАФУВАННЯ ТА ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТУРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я.....	19
Ігор Возний, Олексій Балух. БУДОВА ОБОРОННИХ СПОРУД ГОРОДИЩ СІРЕТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – XIV ст.....	28
Андрей Горайко. О МОНАШЕСТВЕ АНТИОХИИ В КОНЦЕ IV В. ПО ТВОРЕНИЯМ СВТ. ИОАННА ЗЛАТОУСТА.....	38
Михайло Єльников. ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ ЗОЛОТООРДИНСЬКИХ ГОРОДИЩ НА НИЖНЬОМУ ДНІПРІ.....	45
Георгій Козубовський. ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ XIV– XV ст. ЗА МОНЕТНИМИ ЗНАХІДКАМИ.....	51
Галина Кравчук. ДРЕВНЕРУССКИЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ НАДПИСИ: АНТРОПОНИМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ).....	59
Надія Кукса. ДОЛЯ РУІН ЗАМКУ РОДИНИ ХМЕЛЬНИЦЬКИХ У СУБОТОВІ.....	67
Дмитро Куштан. РАННЯ ІСТОРІЯ МІСТА ЧЕРКАСИ НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75
Сергій Лиман. ДЕРЖАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДОВИКА XI В ПРАЦЯХ МЕДІЄВІСТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1835 – 1885 рр.).....	82
Людмила Литвинова. НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА АНТРОПОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ.....	88